

ՎԱՃԻԱՌՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ ՆԱՅԱՆԳՈՒՄ ԵՒ ՎԱՐՍԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՍԻՄ. ԶԱԽԱՐԵԱՆԻ

Յալոյնի հանգամանքներում ուրիշի օգնութեան շիմելը—վարկ (կրե-
դիտ)—ամենադարձած և առաջնակարգ դեր կատարող երևութիւն է, թէ
սովորական ժամանակ, և թէ մանաւանդ կրիտիկական հանգամանքնե-
րում, որպիսիք են չքեր տարիները: Նահապետական կեանքի պայմաննե-
րում, որպէս նաև ալժմ ալտոնդ-ալտոնդ՝ «քաղաքակրթութեան» ձեռք
չորած տեղերում, փոխադրութեան ժամանակ վերցնում են չափ անշահ
տոկոս, իսկ հացի և կեանքի ալ անհրաժեշտ պիտուքների համար՝ տոկոս
ամենին չի վերցնում: Բայց երբ աղքատի ու հարստի միջև տարբերու-
թիւնը աճում է, առետրական տնտեսութիւնը աւելի ու աւելի է եր մշում
բնական տնտեսութիւնը, տոկոսը աւելի ու աւելի աճում է, հարկանին
առանց վարձատրութեան օգնելու շէպքերը աւելի ու աւելի սակաւ են
շառնո մ: Մինչև վերջին 10—20 տարիները սովորական տոկոս համար-
ւում էր ռուբլուն 20 կոպէկ տարեկան (100-ին տարեկան 20%) կամ 10
ռուբլուն ամսեկան 20 կոպէկ, որ անում է տարեկան 24%:

Մինչև վերջին տարիների անբերրութիւնը 20 տոկոս վերցնում էր
միայն ապահով ու կարող ընտանիքներից. իսկ աղքատները, որոնց
պարտքը եր վճարելու կարողութիւնը մի քիչ կասկածելի էր թւում,
վճարում էին 25 և 30 և մինչև իսկ 40—50%: Վաշխառուները, որոնք
ոչինչ չունեցող գիւղացուց վերցնում էին մանեթին (=ռուբլի) 30 կոպէկ,
ամենքի աչքում—թէ տուրի և թէ վերցնողի համար—խղճմտանքաւոր
մարդիկ էին նկատուում:

Բայց, հաւ վրայ հասան չքեր տարիներ (1894 և չաջորդ. թ.), փոխ
տուղների թիւը սակաւեց, կարօտներին թիւը աճեց. նազեց նաև հա-
ցով ու փողով պարտք տւածը եր սղանալու երաշխաւորութիւնը, Տոկոս-
ները սկսեցին բարձրանալ, կրճատեց նաև պարտք վճարելու պայմանաժամը:
Գարնանը պարտքով տւած հացը (ցորեն) պէտք է աշնանը ալսինքն
4—5 ամսից վերադարձնէր: Ոմանք հնարք էին գործում պայմանաժամը
4 և 3 ամիս նշանակել, ալսպէս որ ամեն 4 կամ 3 ամսում բարդում էր

դարեկան տոկոսը: Այդ պայմաններում քիչ չէր պատահում, որ 5—10 ռ. մի քանի տարում շառնում էր մի քանի տասնեակ կամ հարիւր մանէթ:

1880 թ. Բաշքէնդի գիււացի (Նրեանի գաւառ, Վըրխբուլաշի գաւառակ) Ա. Մ. տեղական եկեղեցու երէցփոխից վերցրել էր 5 ռուբլի 20⁰/₁₀₀-ով: Ժամանակին գիււացին պարտքը չվճարեց. տոկոսի չափը անելացաւ, մուրհակը նորոգելու ժամանակամիջոցը կրճատուեւ, և 14 տարուց չեղով 5 ռուբլին յառել էր 375 ռուբլի, որը մինչև օրս էլ պահանջում է եկեղեցու շահերի պաշտպանողը:

Գիււացի Ա. Մ., Զալա գիււից (Կարսի շրջան, Շորագեալի գաւառակ) կարսեցի Գ. Բ.-ից 1886-ին վերցրել է 60 ռ., վեց ամսում եր տալու պայմանով, 10 մանէթ վերադրով ($\approx 33\%$). բաց չուեց, Յաջորդ տարում գիււացին պարտաւորուեց, տոկոսների փոխարէն, մի սոմար (20 փութ) ցորեն ցանել на пару, պայմանով որ, ցանածը յուրս գալով, հունձի կէսը կը տաւ Բ.-ին, Հունձը տւեց 5 սոմար, որից 3-ը տրւեց Բ.-ին (1 սոմար սերմացուն, 2 սոմարը տոկոսների փոխարէն). սոմարը 20 մանէթ հաշւելով՝ տոկոս տրւեց 40 ռուբլի, չհաշւած 1¹/₂, յետխաղինան մշակելու աշխատութիւնը, որը Բ.-ի բաժնի համար 11 մանէթից պակաս չէր կարող լինել: — Յաջորդ տարում գիււացին պարտաւորիւրջ համար ցանեց 12 կոդ, և ստացւեց 3 սոմար ցորեն, որից Բ.-ին տաւ մասը արժէր 18 ռուբլի և 7¹/₂ մանէթ էլ աշխատութեան համար: Յաջորդ տարում ցանւեց 20 կոդ ցորեն, որից Բ.-ին տրւեց բաժին 31 ռուբլու. 14 ռուբլի էլ արժէր աշխատութեան մասը: Ընդամենը պահանջադէրը ստացել էր ցորեն 40+18+31=89 ռուբլու և աշխատութեամբ 11+7.5+14=32.5 ռուբլի, ուրեմն 121 ռուբլի: Բացի այդ, 1892-ի գարնանը տրւել է Բ.-ին յրամով 22 ռ. 20 կոպէկ: Տրւած էր, ուրեմն, ընդամենը շուրջ 142 ռ., և Էհնայած այդ ամենին, աշնանը 1893 թ., չնորհիւ պայմանաթղթի ամեն վեց ամիս նորոգելուն, Կարսի նոտարի հաստատած աքորի համաձայն, լիչեալ գիււացին մնում էր պարտ 220 ռուբլի:

Ուրեմն, եօթ տարում, չհալած որ տրւած էր տոկոս բերքով 121 մանէթի և յրամով 22 մանէթ, 60-ը յառել էր 220 մանէթ:

Նոյն Զալալի գիււացի Օ. Ս. 1892-ի գարնանը նոյն վաճառական Բ.-ից վերցրել է 100 ռուբլի կանխիկ, պայմանով որ հունձի կէսը (50⁰/₁₀₀) տրւի իբր տոկոս: Պարտքը չկարացաւ վճարել. պարտքը յառաւ 150 ռ.: 1893-ի գարնանը ի հաշիւ 100 մանէթի պոկոսի, կիսելու պայմանով ցանւեց մի սոմար ցորեն և ստացւեց 6 սոմար, որից (մի սոմար սերմացուն հանելով) պահանջաւորիւրջ մաս հասաւ 2.5 սոմար (30-ական մանէթով), այսինքն 75 ռուբլի. իսկ 50 ռուբլու համար տոկոս բարդւեց 20 ռուբլի, որով գիււացին մնաց պարտական 175 ռուբլի:

Գիււացին այլ ևս ոչ չէր չուէր բանելու. պահանջադէրը տալիս է նո-

ժան երկու զուգ լծան հզներ և մի կով, արժողութեամբ 80 ուրբու, ալ նաև 2 սոմար ցորեն ու մի սոմար դարի 84 ուրբու արժողութեամբ, պարտքը շառնում է ուրեմն $175 + 84 + 80 = 339$ ուրբու, դորա վրայ գալիս են ևս 170 ուրբուի տոկոս, աճեպէս որ պարտամուրհակը, նոտարական կարգով, գրում է 509 ուրբու, և ալն, և ալն:

Վաշխառուների ձեռքը (գլխաւորապէս քաղաքացիների) ասորիճանաբար անցնում է խեղճ գիւղացոց կենդանի և մեռած դրամագլուխը, անցնում է ամբողջ գիւղացիական աշխատանքը, գիւղացու ամբողջ կեանքը, և պահանջաւորը շառնում է, նորան պարտական մնացած գիւղացու կեանքի լիակաւոր փէրը:

Խօսելով վարկի (կրեդիտ) մասին, չեմ կարող լռութեան տալ նորա մի բնորոշ ձեւը, որ նկատուում է մեզնում:

Երբ գիւղացու պարտքերը մեծ չափների են հասնում, պահանջատիրոջը, կամ կամովին, կամ դադարական ոստիկանի ձեռքով, տրւում է գիւղացու տաւարը, կաթսանքը և ալ տնտեսական ինւենտարը, Հարուստը անասունների ագլերերին նշան է դնում և լանձնում շարձեալ նոյն գիւղացուն, նրա վրայ հաշւելով կենդանիների արժէքը, կամ թէ ստանալով նոյն գիւղացիներից որոշած չափով իւր (կովից կէս փութ) և կովի հորթը, Նոր կարիքի դէպքում պարտաւոր էր տալիս է «իւր» գիւղացուն հարկաւոր չիթը, ցորենը, նաւթը, ալ տանը փողի վերածելով և տոկոս վրայ գալով: Որովհետեւ պարտքը տոկոսներով երբէք վճարւել չի կարող, գիւղացու ծախքը սաստիկ նւազում է, հասնելով օրապահիկ անհրաժեշտ ապրուստի: Գորաւով ձեւականապէս պահպանւում է գիւղական ծուխը (տունը), իսկ պարտաւոր էր ապահովում է իրեն մշտական եկամուտ: Մինչև կոկորդը ալ ձե պարտքերի մէջ խրած գիւղացիք, որոնք ամբողջապէս աշխատում են պահանջաւորների համար, կոչւում են «մարաբա»: Այդ դրութիւնը շատ մօտ է ճորտի դրութեան, և դորանից, որպէս մի սարսափելի բանից, ամենքը վախենում են, «Մարաբա»-ներից շատերը ամօթից ծածկում են իրենց դրութիւնը հարևաններից:

Քեարիմքէնդ գիւղում (Նոր-Բալագէդի գաւ.) 1894-ի ամառը, բացի գիւղացիներին պարտանող 77 կովից, 50 գլուխ էլ կար, որ տրւած էր գիւղացիներին Նոր-Բալագէդի բնակիչների կողմից նոյն քեարիմ-քենդցիներիին. իսկ ալժմ սոքա ծառաւում են որպէս վարձու հովիւներ, հովիւներ իրենց կովերի՝ իրենց հողաբաժինների վրայ:

Զալա գիւղում (Կարսի շրջան), ուր 110 տուն կա, 12 տուն լիակաւոր մարաբաներ են, առանց սեփական գութի. ալ խօսքով կատարեալ ճորտի դրութիւն:

Պաշտօնապէս պահանջաւորների լարաբերութիւնները դէպի մարաբաները հաստատուում են նոտարական եղանակով: Այդպիսի պալմանագրերից

է մկը, որի առթիւ շատարանում վէճ կար, աւելորդ չեմ համարում այսօրեայ առաջ բերել:

«1893 թ. հոկտ. 4 մենք, ներքոյ սորադրեալներս գիւղացի Բոեաջն (==Բոեաջեան) մի կողմից և Զաւա գիւղի Շորագեալ գաւառակի բնակիչներ Յակոբ Թորոսեան Մարտեանց և Գէորգ Մարտեանց պալմանաւորեցիներ աւսպէս. գալ 1894, 1895 և 1896 թթ-ին մենք մեր աշխատանքով, գործիքներով և եզներով Զաւա գիւղի մեր արտերը ցանելով, պարտաւորուեմ ենք ցորենի և գարու սփացելիք հունձը կիսելով՝ մի կէսը թողնել Բոեաջեան. 2) ես, Բոեաջն պարտաւորուեմ եմ թողնել նրանց՝ Մարտեանցներին՝ աւնքան ցորեն ու գարի, որքան հարկաւոր կ'լինի արտերի ցանքսի համար, 3) մենք, Մարտեանցներս, բացի վերոյիշեալ կէսից պարտաւորուեմ ենք Բոեաջեան ամեն մի վերոյիշեալ տարիներում տալ կէսը աւն գարու և ցորենի, որքան սփացել ենք արտերը ցանելու համար, 4) ես, Բոեաջեան, պարտաւորուեմ եմ ընդունել ցորենն ու գարին Զաւա գիւղում. 5) պալմանաթուղթը սորադրելուց առաջ մենք, Մարտեանցներս, նորանից՝ Բոեաջեանից՝ արտերը ցանելու և հունձը հաւաքելու աշխատութիւնների համար սփացել ենք 100 ուռլի և աւելին չպիտի պահանջենք. 6) ես, Բոեաջեան, չպիտի ստանամ Մարտեանցներից ցորենի և գարու չարդը (==շարման). 7) ալս պալմանը երկու պալմանաւորող կողմերը պէտք է սրբութեամբ և անխախտ պահենք. խախտող կողմը պիտի վճարի արդար կողմին 300 ուռլի տուգանք (==նէուստոյկա). 8) Որովհետեւ պալմանադրութեան գումարը չենք կարող որոշել, ուստի հաշիւները վերջացնելուց չեմ ուրախ, որքան կ'պատշաճի շրջագի հարկ (==տէրունական հարկ) մենք երկու կողմերս պարտաւորուեմ ենք վճարել կիսովի»:

Այս պալմանաթուղթը լիակատար պարգելու համար պէտք է նկատել, որ պալմանաթղթի մէջ լիւած 100 ուռլին Մարտեանցների նախկին պարտքն է եղած: Սոքա չկարացան պալմանը կատարել, և Բոեաջեան շիմեց Կարսի բանաւոր շատարանը (սովկեանիլ սուր), զանգադելով որ գիւղացիք (Մարտեանցներ) հաւաքել են 27 սոմար ցորեն և 6 սոմար գարի, որից կէսը՝ 357 ուռլը՝ պարկանում է իրեն, բացի 300 ուռլի տուգանքից: Կարսի բանաւոր շատարանը, քննելով գործը 1894 թ. օգոստ. 17-ին, վճռեց արգելք դնել 357 ուռլու ցորենի և գարու վրայ:

Աւսպէս են ձեռական կերպ ստանում գիւղացոց չարաբերութիւնները դէպի պահանջատէրերը և սովորաբար աւշպիտի ելք են ունենում նոցա ընդհարումները:

Գիւղացոց պարտքերը առանջ էլ չառ էին, բայց չտեսնած չափսեր ընդունելին վերջին տարիների երաշտութիւններից ի վեր: Այժմ, օրինակ,

հաւաքուել լինենք Ջալալի գիւղացիներին (ուր 110 տուն կալ), նոցա պարտքերը 35—40 հազար են հասնում, և պարտ են 10—12 անձերի (ամեն մէկին 200-ից մինչև 10 հազար ռուբլի)։ Եթէ նոյն իսկ ալս գումարը կրնե՞լու լինենք, ալն Դէպքումն էլ ամեն մի գիւղական տան վրայ կ'ընկնի 200-ական ռուբլի պարտք, որի տոկոսները միայն տարեկան կը կազմեն 50—100 ռուբլի։

Ջալան ամենալաշխառու գիւղն է իմ շրջած ամբողջ շրջանում. (գրուել շրջել է 72 գիւղ՝ Երեանի Նահանգի և Կարսի շրջանի լեռնալիս մասերում)։ Բայց և ուրիշ գիւղերում Դրութիւնը միայն մի փոքր է Դորանից լատ Պարտքերի գումարը, ճիշդ է, աւելի Նազէ է, բայց և պարտք տալու կարողութիւնը նշանաւոր չափով Նազէ է քան բերրի Ջալալում։

Խօսելով տոկոսների ոստրիկ բարձրանալու մասին, ես չեմ կարող չնշանակել ալն մեծ տարբերութիւնը, որ ալէ կողմից գոյութիւն ունի աշքատի և հարստի Դրութիւնների միջև։ Միջին տոկոսը 100-ին 30 լինելով՝ հարուստները կարող են փող ճարել 20 տոկոսով, աշքատներին չեն տալիս նոյն իսկ 40—50 տոկոսով։

Փոքր Մազրա գիւղում, գարնանը 1894 թ. տեղական թուրք խանութպանը ուեց իւր հարեան քրդին մի կոշ ցորեն՝ պալմանով որ աշնանը վերադարձնելի 3 կոշ։ Երբ ես նկատեցի ալէքան վերադրի անկանոնութիւնը՝ նա սկսեց արշարանալ և պատասխանեց թէ իւր պարտքով տա՞ծ հացի մեծ մասը բոլորովին կորչում է, որովհետեւ իւր պարտապանները վճարելու անկարողներ են։

Տանուրէրներից չափերի ասելով, որոնք վաւերացնում են տնային կերպով կատարուել փոխառութիւնները, վերջին ժամանակները փոխառութիւնների թիւը չափ աճել, համարեա կրկնապատկել է, թէև պէտք է ասել որ փոխ տա՞ծ գումարները առաջւանից աւելի քիչ են, փողի սակաւութեան պատճառով։ Դորանով պէտք է երեւի բացատրել փոխառութիւնների և ժամանակը անցկացրած պարտավորհակների համար տա՞ծ գանձարների սակաւանալը։ Ալէ հանգամանքը պարզաբանելու համար ես, շնորհիւ Դադական կառավարութեան սիրալիրութեանը, որը չզլացաւ ինձ որալ հարկաւոր տեղեկութիւնները, կարող եմ առաջ բերել մի քանի թւանշաններ։

Մեր շրջագաւած տեղերի բոլոր հաշտարար Դադարաններում 1880—83 թթ-րի քառամեակում քաղաքացիական (civil) վէճերի գումարը կազմում էր 2 միլիոն 416 հազար ռուբլի. տասը տարի անց՝ 1890—93 թւականներին գումարը կազմում էր 2 միլիոն 242 հազար ռուբլի. ընդունելով որ ալէ ժամանակամիջոցում ազգաբնակութիւնը աճել է $\frac{1}{8}$ -ով¹⁾, ինչեալ թւերը

¹⁾ Յօդաւանդիս հեղինակ պ. Զաւարեանին պիտի նկատենք որ տասը

գործերի աշխատակները, որ կազմած են 1880-83 և 1890-93 թվականներին համար ¹⁾, ցույց են տալիս որ ծանր լանցագործությունների թիվը 34%-ով նազել է չիշեալ տասնամեակում, մինչդեռ մանր լանցանքները (գոլուծիւններ և ալւն), ընդհակառակը, թւով աճել են, ի բաց առած Երևանի գաւառը: Դառաչիչագում և Փամբակում նոցա թիւը աճել է 60 և 40%-ով, որ ակնյալորն կերպով ցույց է տալիս տնտեսական պայմանների ծանրութիւնը:

Այժմ աւելի ևս հասկանալի է քաղաքացիական (=գլխաւորապէս Դրամական) վէճերի գումարի նազելու պատճառը: Եթէ վէճերի թիւը աւելի սակաւացել է, ալդ, ի հարկէ, նրանից չէ որ ժողովուրդը աւելի ճշտապահ և շիտակ է Դառել, ալ նրանից, որ պահանջատէրերը (կրեդիտորներ) վստահութիւն չեն ունեցել Դատարանի միջոցով գիւղացուց որ և է բան ստանալու, որի համար և փոխադուծիւնները նազել են ²⁾:

¹⁾ Աշխատակները առաջ են բերւած գրքում և բռնում են 294-295-րդ էջերը:

²⁾ Ներկալ լուծածը մենք ուստերէնից թարգմանաբար առաջ ենք բերում պ. Զաւարանի ալս օրերս լուս տեսած մի կարեւոր հետազոտութիւնից՝ С. Завазовъ. Опытъ изслѣдованія сельскаго хозяйства хлѣбороднаго района Эриванской губерніи и Карсской области. Тифлисъ 1899. Изд. Имп. Кавк. Общества Сельск. Хозяйства. Գրքի էջ 286—297, գլուխ՝ „Кредитъ, задолженность“ Ալս աշխատութեան մասին մենք կ'աշխատենք մօտերքս մի հիմնաւոր ծանօթութիւն տալ: